

УДК 314.1:331.522.4:338.43

DOI: <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2020.1.25>**Самайчук С.І.**

кандидат економічних наук, доцент,
Державний вищий навчальний заклад
«Херсонський державний аграрний університет»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6695-1544>

Samaichuk Svetlana

State Higher Educational Institution
«Kherson State Agrarian University»

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І ВІДТВОРЕННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

FEATURES OF FORMATION AND AND REPRODUCTION OF LABOR RESOURCES IN THE AGRARIAN ECONOMY SECTOR

Метою статті є дослідження сучасного стану формування та відтворення трудових ресурсів аграрного сектору економіки України та обґрунтування шляхів підвищення ефективності їх використання. Розглянуто особливості відтворення та використання трудових ресурсів аграрного сектору в Україні, пов'язані зі старінням населення, міграційними процесами, підготовкою кадрів, зміною форм власності, специфікою сільського господарства та формуванням механізмів управління ним. Визначено, що економічна ситуація, яка склалася в Україні, та трансформації в аграрному секторі призвели до скорочення зайнятості у сільських поселеннях, поширенню неформальної зайнятості, зростанню трудової міграції, поширенню дрібнотоварної, низькопродуктивної зайнятості в особистих селянських господарствах.

Ключові слова: трудові ресурси, відтворення, ринок праці, населення, попит, пропозиція, формування.

Целью статьи является исследование современного состояния формирования и воспроизводства трудовых ресурсов аграрного сектора экономики Украины и обоснование путей повышения эффективности их использования. Рассмотрены особенности воспроизводства и использования трудовых ресурсов аграрного сектора в Украине, связанные со старением населения, миграционными процессами, подготовкой кадров, изменением форм собственности, спецификой сельского хозяйства и формированием механизмов управления им. Определено, что экономическая ситуация, которая сложилась в Украине, и трансформации в аграрном секторе привели к сокращению занятости в сельских поселениях, распространению неформальной занятости, росту трудовой миграции, распространению мелкотоварной, низкопродуктивной занятости в личных крестьянских хозяйствах.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, воспроизведение, рынок труда, населения, спрос, предложение, формирование.

Labor resources are one of the main factors in the formation of the country's national income. Quantitatively, labor resources determine the supply on the labor market, and their use determines the production of the national product, the satisfaction of the material and spiritual needs of the society. The importance of the formation of labor potential lies in the fact that the supply of labor resources and, consequently, the state of the labor market in the agrarian sector of the economy depend on the dynamics of population and structure. In addition, the population determines the size of the consumption fund and the amount of gross domestic product. Accordingly, any changes in the size and structure of labor resources will affect the growth rate of gross domestic and regional product. The purpose of the article is to study the current state of formation and reproduction of labor resources of the agrarian sector of the Ukrainian economy and to substantiate ways of increasing its efficiency. The paper describes the employment characteristics of the rural population of Ukraine and analyzes the factors that influence the formation and realization of agricultural sector labor resources. The characteristics of reproduction and utilization of labor potential of the agricultural sector in Ukraine are revealed, which are related to the aging of the population, migration processes, training of personnel, change of ownership, specificity of agriculture and formation of mechanisms for its management. It was determined that the economic situation in Ukraine and transformation in the agrarian sector led to a reduction in employment in rural settlements under conditions of basic constraints for its development, which include, in particular, a mismatch between the number of vacancies and the amount of job potential released from the formal sector; and, as a consequence, the spread of informal employment; increase in labor migration; distribution of small-scale, low-productive employment in personal farms with significant deficiencies in the regulation of their activities. The necessity of revival of agricultural production in order to expand the employment of rural population is substantiated.

Key words: labor resources, reproduction, labor market, population, demand, supply, formation.

Постановка проблеми. Трудові ресурси є одним з основних чинників формування національного доходу країни. Кількісно трудові ресурси визначають пропозицію на ринку праці, а їх використання обумовлює виробництво національного продукту, задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства. Демографічні і економічні проблеми, що загострюються, призводять до кількісного і якісного погіршення трудового потенціалу сільського населення.

Відтворення трудових ресурсів як соціально-економічний обумовлений процес забезпечує формування, розподіл, обмін і використання кількісних і якісних характеристик трудових ресурсів. Недостатній рівень трудового потенціалу і специфічні умови його відтворення в аграрному секторі обумовлюють необхідність наукової оцінки ситуації, що склалася, з метою модернізації механізмів функціонування етапів відтворювального процесу і підвищення ефективності використання трудових ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження питань формування і відтворення трудових ресурсів зробили і роблять такі відомі вчені, як С. Біляцький, Д. Богиня, О. Богуцький, В. Геєць, Т. Гоголь [1], Н. Гринчук, В. Дієсперов, О. Довгаль [2], М. Ільчук [3], С. Коваль, В. Кравченко, Р. Кулинич, І. Курило, Е. Лібанова, О. Лозовський [2], І. Петрова, С. Пирожков, В. Стешенко, В. Ткачук [5], В. Шаульська, Н. Шишпанова [6] та інші. Однак проблеми формування і відтворення трудових ресурсів в аграрному секторі залишаються актуальними і вимагають подальших досліджень.

Формулювання цілей статті полягає в дослідженні особливостей формування і відтворення трудових ресурсів в аграрному секторі економіки в швидкоплинних умовах ринкових відносин

Виклад основного матеріалу дослідження. Аграрний сектор є важливою стратегічною галуззю української національної економіки. Він забезпечує населення продуктами харчування, а сферу матеріального виробництва – сировиною. Споживаючи засоби виробництва, сільське господарство стимулює розвиток машинобудування, хімічної промисловості, енергетики, будівництва та інших галузей. У зв'язку з цим, сільськогосподарське виробництво має низку особливостей і накладає свій відбиток на відтворення трудових ресурсів.

Формування трудового потенціалу – це складний соціально-економічний процес, який є початковим етапом відтворення, що характеризується народженням, навчанням і спеціалізацією кожного індивіда. Важливість формування трудового потенціалу полягає в тому, що від динаміки чисельності та структури населення залежить пропозиція трудових ресурсів і, отже, стан ринку праці в аграрному секторі економіки. Крім цього, чисельність населення визначає розмір фонду споживання і величину валового внутрішнього продукту. Відповідно, будь-які зміни в чисельності та структурі трудових ресурсів будуть позначатися на темпах зростання валового внутрішнього і регіонального продукту.

Як вже було зазначено, аграрна галузь характеризується специфічними рисами. О. Солонка виділяє ряд особливостей сільськогосподарського виробництва: розбіжність робочого періоду з періодом виробництва; залежність від природно-кліматичних факторів; сезонність сільськогосподарського виробництва; універсальність кваліфікації працівника; висока наукоємність інноваційних технологій виробництва сільськогосподарської продукції; обслуговування живих організмів на різних стадіях розвитку [7, с. 126].

Зазначені особливості сільськогосподарської галузі відрізняють формування трудового потенціалу від інших галузей народного господарства. Вплив особливостей аграрної галузі на формування трудових ресурсів посилюється і добре проявляється при зміні економічної ситуації в країні.

В сучасних умовах в результаті докорінних ринкових перетворень виникла суперечність між перерахованими особливостями сільськогосподарського виробництва та ринкової формою господарювання. Крім цього, сільське населення не було готове до постійно змінюваних умов господарської діяльності. У психологічному аспекті ментальність сільського жителя, його колективні уявлення про працю не відповідали сучасним ринковим реаліям. У підсумку зазначені зміни привели до кризової ситуації в формуванні трудового потенціалу в аграрному секторі.

О. Титаренко вважає, що основним фактором з точки зору кількості є демографічна (в тому числі міграційна) ситуація. З точки зору якісного складу, на їх формування, поряд з демографічним фактором, впливають розвиток системи освіти і професійної підготовки, система охорони здоров'я, соціально-психологічні фактори [8, с. 41]. Аналогічної думки дотримується О. Лебеденко. Вона вважає, що природною основою кількісного поповнення трудових ресурсів, а звідси і розвитку трудового потенціалу, є демографічні процеси – народжуваність, смертність, міграція [9, с. 53].

Дані думки вказують на першочерговість і важливість дослідження демографічної ситуації, а також показників, що її характеризують. Без урахування цих показників неможливо планування політики зайнятості, стратегії і напрямків політики формування і використання трудових ресурсів.

Корінні структурні економічні перетворення в аграрному секторі в 90-х рр. мали істотний вплив на формування трудових ресурсів. На сьогоднішній день формування трудових ресурсів на селі відбувається в умовах демографічної кризи, зменшення народжуваності та збільшення смертності. Від'ємний природний приріст супроводжується скороченням молодого і працездатного населення і зростанням кількості осіб пенсійного віку. Погіршується відтворювальна структура сільського населення. Отже, ускладнюється процес трудового заміщення і поновлення економічно активного населення, погіршуються умови природного відтворення населення.

Чисельність сільського населення України за період 2001-2018 рр. скоротилася на 19,4% або на 3,1 млн. і склала 12,9 млн. осіб. У структурі постійного населення чисельність жінок перевищує кількість чоловіків у 2018 р. на 3 млн. осіб. Дані свідчать про зменшення чисельності сільського населення і про диспропорції в його структурі, переважанні жіночої праці. У зв'язку з цим відзначається зниження репродуктивних можливостей сільського населення і спостерігається високе трудове навантаження на

жіночу частину населення, причому більшості жінок доводиться докладати працю ще й в особистому підсобному господарстві. Крім цього, від зниження чисельності і зміни структури населення залежить використання національного доходу, співвідношення попиту і пропозиції трудових ресурсів [10, с. 82].

Зниження попиту на робочу силу, незначне державне фінансування та інші соціально-економічні проблеми негативно впливають на формування трудового потенціалу села. Більшість сімей вважають за краще мати тільки одну дитину в сім'ї. Звужене відтворення поширене більш ніж у 60% домогосподарств. В результаті зростає актуальність проблеми дефіциту робочої сили. При дефіциті працівників збільшується собівартість створюваної продукції і зростає її кінцева ціна. Зокрема, знижується обсяг виробництва сільськогосподарської продукції і стримується розвиток суспільного виробництва.

Дослідження демографічної ситуації є важливою умовою планування економічної та соціальної політики. Прогноз чисельності та складу населення дозволяє розподілити і ефективно використовувати трудові ресурси. Разом з тим, вирішення демографічної проблеми і згладжування її негативних наслідків можливе за допомогою проведення демографічної політики. Основні її положення повинні бути спрямовані на розвиток інституту сім'ї, на збільшення народжуваності та зниження смертності.

Слід зазначити, що на формування трудових ресурсів і зниження їх чисельності впливають не тільки демографічні процеси, а й міграційні закономірності. В останні роки зросла роль міграційних процесів у формуванні чисельності та складу робочої сили. Соціально-економічні проблеми, такі як безробіття, низький рівень життя, незадовільний стан соціальної інфраструктури, спонукають мігрувати жителів сільської місцевості в міста або регіони з підвищеним попитом на трудові ресурси.

Зростає циклічна міграція робочої сили в результаті особливостей сільськогосподарської праці. У зв'язку з сезонним характером праці і неповною зайнятістю, велика частина трудових ресурсів стає незайнятою в літньо-зимовий період часу і також потрапляє на міський ринок праці.

Посилення демографічних та міграційних проблем є причиною зниження кількісної складової трудового потенціалу. Якісна складова формується в результаті виховання, життєвого досвіду, навчання, освоєння спеціальності та отримання навичок, необхідних працівникові для участі в виробничому процесі. Формування якості трудового потенціалу починається з процесу виховання, який здійснюється безпосередньо в сім'ї і в дитячому дошкільному закладі. Потім формування трудового потенціалу триває за допомогою системи освіти. Система освіти являє собою сукупність освітніх процесів виховання і навчання, учасниками яких, з одного боку, є освітні установи і органи державного управління, а з іншого – учні та слухачі. Система освіти, надаючи освітні послуги через мережу установ, сприяє формуванню у працівників необхідного набору знань, умінь і навичок [11].

Відбувається також формування особистісних якостей людини, таких як відповідальність, ініціативність, лідерство, цілеспрямованість, і індивідуальних, таких як фізичне здоров'я. Підготовка трудових ресурсів повинна бути націлена на розвиток здатності швидко адаптуватися до можливості зміни умов праці і на стимулювання творчого індивідуального підходу до трудового процесу. Професійною підготовкою фахівців завершується процес формування трудових ресурсів.

Отримання освітніх і професійних знань у сільській місцевості обумовлюється специфікою аграрного сектора економіки. Використання землі в якості засобу виробництва вимагає від працівників універсальності. У сільському господарстві неможлива вузька спеціалізація праці. Працівники повинні володіти великими знаннями, щоб розбиратися у всіх машинах і агрегатах, володіти основами землеробства і вміти працювати з ґрунтом при посіві і збиранні сільськогосподарських культур. У зв'язку з

цим існує необхідність підготовки працівників, що володіють кількома спеціальностями. При цьому в сучасних умовах висока наукоємність виробництва сільськогосподарської продукції і складне матеріально-технічне забезпечення пред'являють підвищені вимоги до кваліфікації та рівня підготовки працівників.

Варто відзначити, що в даний час більшість працівників аграрного сектора малокваліфіковані або мають недостатні спеціальні професійні навички, що знижує їх конкурентоспроможність. Слабка взаємодія служб зайнятості і сфери виробництва несприятливо позначається на підготовці фахівців сільськогосподарських підприємств. При цьому велика трудомісткість і невисока престижність сільськогосподарської праці не приваблюють молодь на село. Спостерігається відносно збільшення дипломованих фахівців з несільськогосподарських спеціальностей, наприклад таким, як юриспруденція і економіка.

У зв'язку з цим відзначається дефіцит висококваліфікованих кадрів, тому важливе завдання полягає в навчанні і перенавчанні трудових ресурсів, а також в їх залученні в аграрний сектор.

В сучасних умовах повна руйнація соціальної інфраструктури села та її повільне відновлення несприятливо впливають на формування трудових ресурсів. Слабкий розвиток соціальної інфраструктури знижує мотивацію працівників до накопичення нових знань, навичок і формування людського капіталу в цілому. Працівник зосереджується на вирішенні економічних проблем і поліпшенні умов життя. У зв'язку з цим варто відзначити нерозвиненість сільського ринку житла. На відміну від високих темпів будівництва в регіональних центрах і великих містах, в сільській місцевості спостерігається відносно слабка або повна відсутність житлового будівництва.

Слід зазначити і дуже низький розвиток сфери ЖКГ. Більшість видів об'єктів благоустрою (водопостачання, каналізація, газ) недоступні сільському населенню. Це збільшує сферу прикладання праці і його витрати, впливає на дозвілля і здоров'я трудових ресурсів. У свою чергу, здоров'я працівника – це важливий компонент трудового потенціалу. Формування здоров'я працівника здійснюється завдяки вдосконаленню об'єктів спортивної інфраструктури, а також об'єктів сфери охорони здоров'я. В даний час спостерігається проблема відновлення і модернізації матеріально-технічної бази установ медичного обслуговування. Важливе завдання полягає в підвищенні рівня медичного обслуговування сільського населення до міського рівня.

Необхідно відзначити важливу роль розвитку і створення транспортної інфраструктури та будівництва доріг з твердим покриттям. Транспортне сполучення забезпечує постійний доступ до соціально-значущих об'єктів освіти та охорони здоров'я, сприяє розвитку економічних зв'язків між містом і селом. Безперервне транспортне обслуговування є фактором підвищення мобільності трудових ресурсів, їх розподілу і ефективного використання.

У зв'язку з цим можна зробити висновок, що створення і вдосконалення соціальної інфраструктури сприяє нормальному відтворенню робочої сили, послабленню міграційних процесів і накопичення людського капіталу. Відповідно, недостатній розвиток, а в деяких випадках – відсутність соціально-побутових і соціально-культурних об'єктів в аграрному секторі є стримуючим фактором формування і розвитку трудового потенціалу.

Причиною погіршення і деградації трудового потенціалу є не тільки демографічні, міграційні та соціальні проблеми. В їх основі лежать більш глибокі структурні економічні процеси. Через тривалі кризові явища в національній економіці, а також малоефективне використання фінансових ресурсів повільними темпами йде відновлення і розвиток аграрної галузі. Відповідно, невелика кількість сільськогосподарських організацій не здатна забезпечити достатній рівень зайнятості, і зростає рівень безробіття. Відсутність попиту на трудові ресурси веде за собою зниження реальної заробітної

плати і рівня життя працівників. При цьому низька заробітна плата не приваблює в село висококваліфіковані кадри, що відбивається на продуктивності і якості праці.

Низький рівень заробітної плати, невідповідність попиту і пропозиції на працю призводять до зростання напруженості на ринку праці і появи такого негативного соціального явища, як безробіття. Внаслідок безробіття погіршується формування кількісної та якісної складових трудового потенціалу, знижуються відтворювальні процеси і зростає міграція сільського населення. В результаті малоефективної системи регулювання зайнятості та обмеженого обсягу інвестицій не забезпечуються відповідна підготовка і навчання працівників.

Всі регіони України унікальні і сильно відрізняються один від одного за багатьма ознаками, наприклад за кількістю трудових ресурсів, наявністю сільськогосподарських ресурсів, природно-кліматичними особливостями, економічним розвитком, культурними особливостями та ін. Тому слід додати, що разом з вже зазначеними факторами і проблемами на формування трудових ресурсів впливають природні та культурні чинники. Природні і кліматичні особливості регіонів обумовлюють тривалість сезонного періоду сільськогосподарських робіт, а також якість ресурсів праці, що використовуються.

При веденні сільського господарства варто враховувати і екологічний чинник. Несприятливі екологічні умови негативно впливають на здоров'я людей і формування трудового потенціалу. Тому дуже важливе проведення природоохоронних заходів, для того щоб запобігти і не допустити згубного впливу на навколишнє середовище і населення. Необхідно також відзначити значний вплив культурного чинника при формуванні трудового потенціалу регіону. Традиції і соціальні цінності формують правила побуту і життєдіяльності багатьох національностей.

Формування трудових ресурсів в аграрному секторі економіки складається з безлічі складних різних систем і відносин, що впливають на їх кількісний і якісний склад. Всі розглянуті фактори та умови між собою тісно взаємопов'язані і накладають свій відбиток на особливості формування трудового потенціала.

Таким чином, можна виділити наступні основні характерні риси формування трудових ресурсів в аграрному секторі:

- скорочення чисельності трудових ресурсів;
- вікова та гендерна диспропорції в складі сільського населення;
- низька кваліфікація працівників і зростання дипломованих фахівців з несільськогосподарських спеціальностей;
- низький соціально-економічний рівень життя працівників.

Висновки. Трудові ресурси відіграють дуже важливу роль в соціально-економічній системі. За рахунок зміни попиту і пропозиції на працю, трудові ресурси забезпечують регулювання народного господарства. Крім цього, вони є ініціатором науково-технічного прогресу, об'єктом і суб'єктом економічних відносин і виступають в якості носіїв духовних і соціальних цінностей. Політика держави і місцевої влади щодо аграрного сектора вимагає системного підходу для забезпечення стабільного економічного зростання. На наш погляд, успішний розвиток аграрного сектора економіки неможливий без розвитку трудового потенціалу та підвищення раціональності використання трудових ресурсів.

Список використаних джерел:

1. Гоголь Т. Демографічний потенціал сільських територій у контексті суспільно-трансформаційних процесів. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 5. С. 115–123.
2. Довгаль О.В. Ресурсний потенціал сільських територій: зміст та особливості еволюції. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Том 3. № 3. С. 110–119.
3. Ільчук М.М. Розвиток ефективної виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств. *Біоресурси і природокористування*. 2013. № 1-2. С. 111–119.

4. Лозовський О.М., Горшков М.А. Взаємозв'язок факторів та показників відтворення ресурсів аграрного сектору. *Економіка: реалії часу*. 2016. № 1(23). С. 107–113.
5. Ткачук В.А. Сучасний стан і тенденції розвитку аграрного ринку праці. *Економіка АПК*. 2019. № 7. С. 6–13.
6. Шишпанова Н.О. Вплив демографічної ситуації на відтворення трудового потенціалу сільських територій. *Вісник аграрної науки Причорномір'я*. Миколаїв: МНАУ, 2015. Вип. 1(82). С. 85–92.
7. Солонка О. Особливості сільськогосподарського виробництва та пов'язані з цим ризики фінансової безпеки. *Вісник Львівського національного аграрного університету*. Серія: Економіка АПК. 2015. № 22(1). С. 122–128.
8. Титаренко О. Соціально-демографічні аспекти розвитку сільських територіальних громад в Україні. *Вісник АПСВТ*. 2016. № 3-4. С. 39–49.
9. Леbedenko О.В. Відтворення трудових ресурсів в аграрних підприємствах. *Економіка та держава*. 2016. № 12. С. 51–54.
10. Саблук Г.І. Роль гендерного фактора на селі. *Економіка АПК*. 2019. № 3. С. 79–86.
11. Кустіч Л.О. Діагностика та оцінка виробничо-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Вип. 19. С. 614–620.
12. Кропивко М.Ф. Стратегічне бачення аграрного устрою України. *Економіка АПК*. 2017. № 4. С. 5–16.

References:

1. Gogol, T. (2018), "Demographic potential of rural territories in the context of social and transformation processes", *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*, vol. 5, pp. 115–123.
2. Dovgal, O. V. (2018), "Resource potential of rural territories: content and features of evolution", *Ukrainskyi zhurnal prykladnoi ekonomiky*, vol. 3, pp. 110–119.
3. Ilchuk, M. M. (2013), "Development of efficient production activity of agricultural enterprises", *Bioresursy i pryrodokorystuvannya*, vol. 1-2, pp. 111–119.
4. Lozovskyi, O. M., Horshkov, M. A. (2016), "Relationship between factors and performance indicators of agricultural sector resources", *Ekonomika: realii chasu*, vol. 1(23), pp. 107–113.
5. Tkachuk, V. A. (2019), "The current state and tendencies of development of the agrarian labor market", *Ekonomika APK*, vol. 7, pp. 6–13.
6. Shyshpanova, N. O. (2015), "Influence of demographic situation on reproduction of labour potential of rural territories", *Visnyk ahrarnoi nauky Prychornomir'ia*. Mykolaiv: MNAU, vol. 1(82), pp. 85–92.
7. Solonka, O. (2015), "Features of agricultural production and the associated financial security risks", *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho ahrarnoho universytetu*. Serii: Ekonomika APK, vol. 22(1), pp. 122–128.
8. Tytarenko, O. (2016), "Socio-demographic aspects of development of rural territorial communities in Ukraine", *Visnyk APSVT*, vol. 3-4, pp. 39–49.
9. Lebedenko, O. V. (2016), "Reproduction of labor resources in agricultural enterprises", *Ekonomika ta derzhava*, vol. 12, pp. 51–54.
10. Sabluk, H. I. (2019), "The role of gender in rural areas", *Ekonomika APK*, vol. 3, pp. 79–86.
11. Kustich, L. O. (2018), "Diagnosis and evaluation of production and resource potential of agricultural enterprises", *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky*, vol. 19, pp. 614–620.
12. Kropyvko, M. F. (2017), "Strategic vision of agrarian system of Ukraine", *Ekonomika APK*, vol. 4, pp. 5–16.